

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोतव्यक्तिको योगदान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको
आंशिक आवश्यकता पूरागर्ने प्रयोजनको लागि
प्रस्तुत गरिएको
शोधपत्र

शोधकर्ता

रामबहादुर थापा

स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष

त्रि.वि. दर्ता नं. ९३-०६-९६

परीक्षा रोल नं. २४०००४९ (द्वितीय वर्ष-२०६९)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

फल्गुण, २०६७

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सिफारिस पत्र

शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत विद्यार्थी रामबहादुर थापाले 'गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोतव्यक्तिको योगदान' भन्ने शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही पूरा गर्नु भएको हो । उहाँले पूरा गर्नु भएको यस शोधपत्रबाट म सन्तुष्ट छु । अतः यस शोधपत्रको मूल्यांकनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

रमाकान्त सापकोटा

(उप-प्राध्यापक)

शोध निर्देशक

मिति:- २०६७/१०/१८

स्वीकृति-पत्र

शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि सिद्धराज जोशीद्वारा गुणस्तरीय शिक्षाका लागि स्रोतव्यक्तिको भूमिका शीर्षकमा तयार गरिएको शोधपत्रलाई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

१.	विभागीय प्रमुख सह-प्रा. कुवेरनाथ शर्मा	हस्ताक्षर .....
२.	शोध निर्देशक उप-प्रा. रमाकान्त सापकोटा	.....
३.	बाह्य परीक्षक	.....

मिति: २०६७/.....

कृतज्ञता

यो सोधपत्र गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोतव्यक्तिको योगदान शीर्षकमा तयार पारिएको छ । यसमा गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोतव्यक्ति र स्रोतकेन्द्रको योगदान तथा स्रोतव्यक्तिको कार्यशैलीले गुणस्तरीय शिक्षा विकास र शिक्षण उपलब्धीमा पारेको र पार्नसक्ने प्रभाव पत्ता लगाउने उद्देश्य राखी अध्ययन गरिएको थियो ।

यो सोधपत्र तयार गर्दा शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु सप्तगण्डकी क्याम्पसका उपप्राध्यापक श्री रमाकान्त सापकोटाले आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी प्रस्तावनादेखि शोधपत्र तयार पारुन्जेल दिनुभएको निर्देशनप्रति हार्दिक आभार एवं कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । वहाँको अमूल्य सहयोग विना यो शोधपत्र यस रूपमा तयार गर्न सम्भव नै थिएन ।

यस शोधपत्र प्रस्तावना देखि शोधपत्र स्वीकृतीसम्म मेरो उद्देश्यलाई सार्थक बनाउनु हुने सप्तगण्डकी क्याम्पसका शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागीय प्रमुख उप-प्राध्यापक श्री कुवेरनाथ शर्माज्यूप्रति पनि म आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । उहाँहरूको अमूल्य सहयोग मेरो जीवनको हरेक क्षणमा अविस्मरणीय रहनेछ ।

शोधपत्र तयार गर्दा तथ्यांक संकलनमा सहयोग गर्नुहुने जिल्ला शिक्षा अधिकारी श्री विष्णुनारायण श्रेष्ठज्यू लगायत मनाङ्ग जिल्लाका विद्यालय निरीक्षक, सम्बन्धित स्रोत केन्द्रका स्रोतव्यक्तिहरू, प्र.अ. शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी तथा विद्यालय व्यवस्थापन समिति लगायत मेरा सम्पूर्ण सहकर्मी साथीहरूलाई समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्तमा कम्प्युटर टाइपिङ्ग कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने Quality Photocopy and Computer लाई समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

रामबहादुर थापा

शोधसार

नेपालमा शिक्षाको गुणस्तर सन्तोषजनक छैन । यसो हुनुको प्रमुख कारण मध्ये विद्यालय सुपरीवेक्षण, निरीक्षणमा कमी र शिक्षकहरुमा दायित्वको अभाव हुनुलाई लिन सकिन्छ । विद्यालय तहको अन्तिम परीक्षा एस.एल.सी.को नतिजा हेर्दा सार्वजनिक विद्यालयको तुलनामा निजी विद्यालयको नतिजा धेरै राम्रो देखिन्छ । विद्यालय शिक्षा विकासमा प्रभाव पर्ने प्रमुख तत्व मध्ये विद्यालयमा सुपरिवेक्षण र निरीक्षण गर्ने प्रमुख व्यक्ति स्रोत व्यक्ति भएकोले “गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोत व्यक्तिको योगदान” शीर्षक राखी अध्ययन गरिएको थियो ।

गुणस्तरीय शिक्षामा स्रोत व्यक्तिको के योगदान हुन सक्छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु मुख्य उद्देश्य राखिएको थियो । स्रोत व्यक्तिले भोगेका चुनौती र स्रोत व्यक्तिको योगदान लाई प्रभावकारी बनाउने उपाय पत्ता लगाउने उद्देश्य राखिएको थियो । स्रोतव्यक्तिले विद्यालयको निरीक्षण सुपरिवेक्षणमा कक्षाकोठा शिक्षण अवलोकन गर्ने, भौतिक अवस्था, शैक्षिक स्थिति, आर्थिक अवस्था, प्रशासनिक तथा व्यवस्थापन पक्षको बारेमा शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिसंग छलफल गरी गुणस्तरीय शिक्षामा सहयोग पुर्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइयो । कक्षा शिक्षणमा शिक्षकलाई परेको समस्या समाधान गर्न विषयगत बैठक राखी शूक्ष्म शिक्षण अभ्यास, नमुना कक्षा प्रदर्शन, पथ प्रदर्शन र परामर्श सेवा प्रदानगरी पृष्ठ पोषण समेत गर्ने गरेको पाइयो ।

स्रोत व्यक्तिले गुणस्तरीय शिक्षा विकासका लागि विद्यालयका सरोकारवाला सबै पक्ष (विद्यार्थी, शिक्षक, प्रधानाध्यापक, वि.व्य.स., अभिभावक आदि) लाई कर्तव्य बोध गराउनुको साथै कामको मूल्याङ्कनको आधारमा राम्रो कामको लागि प्रशंसा, पुरस्कार र नराम्रो कामको लागि दण्ड सजाय हुन सक्ने कुरामा ध्यानाकर्षण गरी उत्प्रेरणा प्रदान गरेको पाइयो । समाजले जहिले पनि सहि मूल्याङ्कन गरिरहने भएकोले शिक्षकहरु सधैं चनाखो रही नविनतम् ज्ञानमा अद्यावधिक भईरहन परामर्श र उत्प्रेरणा दिएको पाइयो । शोध शीर्षकमा हर्जवर्ग को सिद्धान्त प्रयोग गरिएको छ । हर्जवर्गले आफ्नो Motivation Theory मा कामदारलाई संस्थाको उद्देश्य उन्मुख बनाउन काम प्रति उत्प्रेरित गर्ने खालका विभिन्न सेवा सुविधा, प्रशंसा, पुरस्कारको व्यवस्था आदिको माध्यमबाट आकर्षण बढाउन सकिने सल्लाह दिएका छन् । यसै सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी स्रोत व्यक्तिले प्रभावकारी शिक्षण गर्न गराउन

शिक्षक, प्रधानाध्यापक र अभिभावकको मनसाय बुझेर विनयी तथा अनुशासित तरिकाले उत्प्रेरित गर्ने, हौसला प्रदान गर्ने, मनोरञ्जनात्मक तरिकाबाट शिक्षण गराउने र खेल विधिको प्रयोग गरी पठन पाठन गर्न लगाईएको पाइयो ।

गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोतव्यक्तिको भूमिकाको अध्ययन गर्दा शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्न स्रोत व्यक्तिको अत्यन्त महत्वपूर्ण स्थान रहेकोले यसको आवश्यकता तथा औचित्य महशुस गरेको पाइयो । स्रोत व्यक्तिले विद्यालयको सुपरिवेक्षण र निरिक्षण प्रभावकारी र वैज्ञानिक तरिकाले गरी गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा धेरै ठूलो सहयोग गरेको देखियो । तर स्रोत व्यक्ति सम्बन्धमा शिक्षा नियमावलीमा उल्लेख नहुनु स्रोत व्यक्तिको पद अस्थायी हुनुको साथै सेवा सुविधा, काम, कर्तव्य र अधिकारमा समेत अन्याय रहेको कुरा जानकारी पाइयो ।

स्रोत व्यक्तिको बारेमा शिक्षा नियमावलीमा उल्लेख गरी सम्भव भए सम्म स्रोत व्यक्ति स्थायी नियुक्ति गरिनु पर्ने र सो सम्भव नभए कम्तिमा पाँच वर्षको अस्थायी नियुक्ति दिई उनिहरुको काम कर्तव्य अधिकार सेवा सुविधा बारे स्पष्ट गरिनु पर्ने सुझाव दिइएको छ ।

विषय सूची

सिफारिस पत्र	I
स्वीकृति-पत्र	II
कृतज्ञता	III
शोधसार	IV
विषय सूची	VI
सङ्क्षिप्त शब्दको अर्थ	VIII
परिच्छेद एक : परिचय	1-16
१.१ पृष्ठभूमि	1
१.२ समस्याको कथन	12
१.३ अध्ययनको औचित्य	13
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	14
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू	14
१.६ अध्ययनको परिसिमा	14
१.७ शब्दावलीको अर्थ तथा परिभाषा	15
परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाकन	17-25
२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	17
२.२ सैद्धान्तिक खाका	20
२.३ शैक्षिक उपादेयता	23
परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि	26-29
३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा	26
३.२ नमूना छनौटका आधारहरू	26
३.३ साधन निर्माण	28
३.४ साधनको वैधता तथा विश्वासनियताको परीक्षण	28
३.५ तथ्यांक व्याख्या तथा विश्लेषण प्रक्रिया	29

परिच्छेद चार : तथ्यांकको व्याख्या तथा प्रस्तुतिकरण	30-58
४.१ गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोत व्यक्तिको योगदान	30
४.१.१ स्रोत व्यक्तिको भूमिका	30
४.१.२ स्रोतकेन्द्र व्यवस्थापन तथा संचालन	34
४.१.३ विद्यालय निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण	35
४.१.४ तालिम संचालन तथा प्रभावकारिता	40
४.१.५ बैठक व्यवस्थापन, संचालन तथा अनुगमन	42
४.१.६ अतिरिक्त क्रियाकलाप संचालन	46
४.१.७ शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली	48
४.१.८ क्रियात्मक अनुसन्धान	51
४.१.९ परीक्षाको संचालन तथा व्यवस्थापन	52
४.१.१० योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन	52
४.१.११ द्वन्द्व व्यवस्थापन तथा सामाजिक वातावरण सुधार	53
४.१.१२ पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग	54
४.२. गुणस्तरीय शिक्षामा स्रोत व्यक्तिले भोगेका चुनौतिहरू	55
४.३. गुणस्तरीय शिक्षा विकासमा स्रोत व्यक्तिको योगदानलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरू	57
परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरू	59-64
५.१ प्राप्ति	59
५.२ निष्कर्ष	61
५.२ सुभावहरू	62
सन्दर्भ सामग्री	
अनुसूचीहरू	

सङ्क्षिप्त शब्दको अर्थ

जि.शि.का	–	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जि.शि.अ.	–	जिल्ला शिक्षा अधिकारी
वि.व्य.स.	–	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शै.स.	–	शैक्षिक सत्र
नि.पा.पु.	–	निःशुल्क पाठ्यपुस्तक
गा.वि.स.	–	गाउँ विकास समिति
प्रा.वि.	–	प्राथमिक विद्यालय
मा.वि.	–	माध्यमिक विद्यालय
शै.सा.	–	शैक्षिक सामग्री
वि.नि.	–	विद्यालय निरीक्षक
आ.ब.	–	आर्थिक वर्ष
आ.प्रा.शि.प.	–	आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना
पा.वि.के.	–	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
C.L.C.	–	Community Learning Centre
C.D.C.	–	Community Development Centre
EMIS	–	Educational Management Information System
TMIS	–	Teacher Management Information System
PTA	–	Parent Teachers' Association
SMC	–	School Management Committee
EFA	–	Education for All
SESP	–	Secondary Education Support Programme
रा.शि.प.यो	–	राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना
PEP	–	Primary Education Project
SIP	–	School Improvement Plan
UK	–	United Kingdom
UFID	–	United Fund of International Development
BPEP	–	Basic Primary Education Project

